

Kõrgem Kunstikool Pallas

Maaliosakond

Kognitiivne dissonants spetsiesismi näitel / Maaliseeria

Lõputöö

Mari Frühling

Juhendajad: Kaspar Tamsalu MA
Triinu Soikmets

Konsultant Kadri Taperson

Tartu 2025

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. MÕISTED JA TEOREETILINE RAAMISTIK	5
1.1. Loomad inimkultuuris ja nende kasutamine kunstis	5
1.2. Spetsiesism ja selle väljendused keelekultuuris.....	7
1.3. Loomad kui isikud.....	9
1.4. Kognitiivne dissonants spetsiesismi kontekstis.....	10
1.5. Interseksionaalne feminism ja seos loomaõigustlusega	12
1.6. Suutmissurve	13
1.7. Teine / teisestamine	13
1.8. Iseväärtus	15
1.9. Veganlus	15
2. TEISTE LOOMALIHKIDE VÄÄRKOHTLEMISE MÕJU ÜHISKONNALE ..	17
2.1. Mõju vähem privilegeeritud ja hoolekandest sõltuvatele isikutele	17
2.2. Mõju planeedile	20
3. PRAKTILINE OSA	23
3.1. Protsess.....	23
3.2. Analüüs.....	28
KOKKUVÕTE	32
SUMMARY.....	34
KASUTATUD KIRJANDUS	37
LISAD.....	41
Lisa 1. Näituse „Jagatud ruum“ vaated	41

SISSEJUHATUS

Loomad on läbi ajaloo olnud inimkultuuri lahutamatu osa – neid on kasutatud toidu, materjalide, tööjõu ja meelelahutuse allikatena ning kujutatud mitmetes kunstivormides, religioonis ja traditsioonides. Seejuures on inimeste suhtumine ülejäänud loomadesse peegeldanud võimusuhteid ka inimühiskonna siseselt. Käesolevas töös vaatlen, kuidas teiste liikide kohtlemine kujundab inimeste omavahelisi suhtedünaamikaid, tuues esile uskumuste ja keelelise väljenduse rolli selles protsessis.

Töö keskseks probleemiks on küsimus – millistel viisidel avaldub spetsiesism (liigišovinism) kui rõhumisvorm inimühiskonnas? Sellele vastamiseks kasutan kvalitatiivset uurimismeetodit, teemakohaseid raamatuid, teadusartikleid, meediakajastusi ja internetiallikaid ning näiteid visuaalkunstist ja elust enesest. Uurimisobjektina toon esile seosed, kuidas loomadele omistatud väärtused ja rollid peegelduvad inimeste igapäevaelus ja avalikus arvamuses ning kuidas need hoiakud võivad mõjutada sotsiaalset õiglustunnet või ebavõrdsust. Kuigi spetsiesistliku maailmakäsitluse otsesed ohvrid on teised liigid, siis selle tagajärgede mastaabi mõistmiseks on töö ülesanne osutada inimese perspektiivile ning sellele, kuidas uskumused loomade kohta inimesele endale mõju avaldavad.

Ülesande lahendamiseks esitan hüpoteesi, et kui kohtleme loomi asjadena, siis selline suhtumine laieneb kergesti kõigile, kes on ühiskonnas domineerivast grupist näiteks madalama kognitiivse võimekusega (lapsed, vanurid, intellektipuudega inimesed) või eristuvad muu tunnuse (rassi, sooidentideedi, füüsilise puude) alusel.

Tuginedes interseksionaalse feminismi põhimõtetele, vaatlen erinevate vähemusgruppide ja vähem privilegeeritute väljakutseid inimühiskonnas. Kõrvutades neid loomadele osaks saava kohtlemisega küsin, mis on ühist spetsiesismil ja teistel rõhumisvormidel, näiteks seksismil ja suutmissurvel. Vähem privilegeeritute hulka on hoolekandest sõltuvate isikute kõrval arvatud ka tapamajade töötajad, kelle töö on füüsiliselt raske ja ohtlik ning nõuab kaastunde teadlikku tuimestamist. Uurin, kas nende tööstressist tulenevad vaimse tervise probleemid võivad avalduda vägivallana väljaspool töökeskkonda.

Valminud lõputöö osaks on maaliseeria „Dissonantsi triloogia“, mille lähteülesandeks seadsin kognitiivse dissonantsi kui spetsiesismi võimaldava nähtuse kunstilise kujutamise. Teema sisendiks on minu isikliku paradigmapuutuse analüüs alates liigisovinistlikust maailmakäsitlusest ehk veendumusest, et teised liigid eksisteerivad inimese hüvanguks, kuni veganluse ehk veendumuseni, et sõltumata liigist on loomadel (sh inimesel) iseväärtus ja sellest tulenev õigus puutumatusse.

Triloogia on minu varasema personaalnäituse „Jagatud ruum“ visuaalne ja sisuline edasiarendus. Näitusel eksponeeritud maaliseeria keskmes oli sümboolne dialoog kahe eri liiki kuuluva emase isendi – naise ja kana – vahel, millega peegeldasin laiemat empaatia arengu võimalikkust inimühiskonnas läbi eneserefleksiooni.

Oma tööga soovin aidata mõista, kuidas paljud inimeste igapäevased valikud seoses loomadega on tihedalt seotud võimustruktuuride ja õiglustundega. Peamine eesmärk on panustada kriitilisse arutellu eetiliste valikute ja liigisovinismi teemal, pakkudes nii teoreetilisi kui kunstilisi tõlgendusi. Soovin avada uusi vaatenurki ning aidata kaasa teadlikkuse tõstmisele inimeste ja teiste loomade vaheliste suhete keerukusest ja vastastikkusest mõjust.

1. MÕISTED JA TEOREETILINE RAAMISTIK

1.1. Loomad inimkultuuris ja nende kasutamine kunstis

Nagu loomariigis kombeks, kujundab keskkonda kõige rohkem see liik, kes suudab teiste üle domineerida või ümbritsevat enda vajadustest lähtuvalt mõjutada. Näiteks kobras on tuntud oma võime poolest kujundada maastikku. Kopratammid loovad uusi märgalasid, mis omakorda soodustavad kahepaiksete ja niiskuslembeste taimede elupaikade teket. Kuigi selline ökosüsteemide insener võib lühikese ajaga suuri muutusi luua, siis inimese panus keskkonna kujundamisse on märkimisväärselt suurem. Erinevalt koprast mõjutab kaasaaja inimene keskkonda viisil, nagu oleks unustamas enda bioloogilist kuulumist loomariiki ja sõltumist loodusest.

Homo sapiensi kujunemisest kuni tänapäevani on teistel loomadel oma roll inimkultuuri pea kõigis valdkondades, sest üldlevinud uskumuse kohaselt kuuluvad loomad looduslikult taastuvate ressursside hulka, mida (keda) saab ja peab kasutama inimese hüvanguks. Sellise uskumuse kujunemisele on kaasa aidanud nii religioon kui teadus. Keskaegses Euroopas andis just kristlik õpetus inimesele „jumaliku õiguse“ valitseda loomade üle. Teadus, eriti 17. sajandil, süvendas omaltpoolt arusaama, et loomad on pelgalt mehaanilised olendid.

Uurimistöös ühiskonna suhtumisest loomadesse keskaegsel Liivimaal on kirjeldatud loomade erinevaid rolle: „Mõned loomad olid asendamatud abimehed ja ustavad seltsilised, teised aga ohtlikud ja kardetavad elukad. Loomi kütiti ja kasvatati, nendega kaubeldi ja võideldi, neid kingiti ja varastati“ (Kreem *et al* 2022, 7). Tänapäevani on teised liigid osaks nii igapäevaelust kui ka sümbolismist. Kunstis ja kirjanduses kujutatakse neid allegooriliste tegelastena, kelle kaudu väljendada usulisi ja moraalseid ideid.

Siiski esineb hulgaliselt näiteid, kui minnakse allegooriatest kaugemale. Analüüsides loomade rolli kaasaegses kunstis, ei saa mööda vaadata kunstnik Damien Hirstist, kelle looming on tekitanud pahameelt mitte üksnes loomaõiguslaste hulgas. Mitmed kunstikriitikud on tema teosest – formaldehüüdis säilitatud, kuid siiski mädanema hakanud tiigerhaist („The Physical Impossibility of Death in the Mind of Someone Living“, 1991) intrigeeritud, sest see paneb mõtlema elu ja surma üle, kuid teised leiavad vastupidist.

Kunstikriitik Robert Hughes on näiteks öelnud, et „tegu on kavala turundustrikiga, kuid kunstina on see absurdne“ (Thorpe 2008). Kui tavapärane kaitsetaktika on väita, et Hirsti teos peegeldab ja õõnestab moodsat dekadentsi, siis Hughes rõhutab, et „tegu ongi dekadentsiga“ (*ib*).

Eesti ühiskonnale kultuuriliselt lähem näide on Soomest, kus kunstnik ja kohaliku kunstnike liidu president Teemu Mäki sattus pahameele alla videoteosega, mis sisaldas lõiku kassi tapmisest terariistaga ja tapetu kohal masturbeerimisest („Sex and Death“, 1988). Autorit trahviti looma väärkohtlemise eest ning teose eksponeerimine keelati, kuigi Kiasma kunstimuuseum ostis selle koopia oma kogusse.

Sarnaselt Hirstiga varieerus ka Mäki teose meediaretseptsioon. Intervjuus kultuuritoimetaja Valner Valmele leiab ta küll veganitele omaselt, et inimese ja looma vahe on meelevaldne, ent täpsustab, et sellest hoolimata on seda vahet kerge teha ning läheb veelgi kaugemale: „Filosoofiliselt ei tähenda looma tapmine söömiseks või video tegemiseks midagi erinevat. Või kui tapan naabri kassi, sest see kräunub. Selline on elu järjekord“ (Valme 2002). Nõustun Mäki väite selle osaga, et tapetava indiviidi jaoks pole vahet, millisel ettekäändel (kunst, söök, meelelahutus vms) temalt elu võetakse. Ometi ilmestab kunstniku öeldu seda, kuivõrd lai on spekter subjektiivsetest suhtumistest teistesse liikidesse. Dissonantsi tekitab teadmine, et kellegi looming kuulub ühtaegu nii kunsti kui kuritöö kategooriasse.

Olles ise käsitlenud elusloomade kunstis kasutamise teemat ka varem, saan taas tõdeda, et paljusid kunstnikke ärgitab looma fanaatiline uudishimu katsetada enese võimekus-, aga ka publiku taluvuspiiridega: „Kui loomingu vahendiks ja/või objektiks on elus loom, lasub kogu vastutus kunstnikul. Sel kohal laiutab seadusandluses järjekordne auk, mis võimaldab kunstnikel kui hullunud teadlastel minetada kohusetunne ja sellega koos suutlikus langetada inimlikult eetilisi valikuid“ (Frühling 2023, 29). Kaasaegses kunstis jätkuvalt kehtivad hoiakud on sõnastanud ka kunstnik Andy Warhol: „Kunst on see, millega sul õnnestub puhtalt pääseda“ (Warhol 1975).

Kommenteerides Mäki ülevaatenäitust, mis koosnes aastail 1997-2001 loodud teostest, toob kunstiajaloolane Harry Liivrand aga esile Mäki videoteostes esinevad teised vähem

privileeritud rühmad: „Väga kerge on tema kunsti, mille videokangelasteks luukerelikud neegrilapsed *contra* rikaste valgete maailm ja fotod vanainimeste üksindusest, tõlgendada ka sotsiaalsena, kuid pigem paneb see mõtlema kunsti eetilisusest ning Soomes alati moes olevate kapitalismivastaste hoiakutega manipuleerimise klišeelikest mehhanismidest“ (Liivrand 2002). Kuigi Liivrand ei seosta eetikaküsimust otseselt spetsiesismist tuleneva vägivallega, toetab tema tähelepanek käesoleva töö hüpoteesi, mille kohaselt kõikvõimalikke haavatavaid gruppe (sh teised loomaliigid) võidakse ülekohtuselt ära kasutada.

1.2. Spetsiesism ja selle väljendused keelekultuuris

Spetsiesism ehk liigisovinism on liigikuuluvuse põhjal kujundatud diskrimineeriv suhtumine teiste loomaliikide ehk mitteinimloomade suunal. Mõistet mainis psühholoog Richard D. Ryder esmakordselt 1970. aastal loomkatsete vastases kontekstis (Ryder 2010). Terminit on populariseerinud filosoof Peter Singer, tuues esile spetsiesismi olemuse: „See tähistab eelarvamusi või kallutatud hoiakut, mis väärtustab omaenda liigi esindajate huve kõrgemana ülejäänud liikide huvidest“ (Singer 2021, 32).

Liigisovinism kui inimühiskonnas domineeriv ideoloogia väljendub olukordades, kus objektiivsete põhjusteta omistatakse osadele loomaliikidele rohkem moraalset väärtust kui teistele. Paralleeli saab luua rassismi, seksismi ja teiste rõhumise vormidega, mille seostele on osutanud ka sotsioloog, feminist ja loomaõiguslane Kadri Aavik: „Feministlike mõjutustega kriitilised loomauurijad otsivadki rõhumise eri vormide ühisosa, näidates, kuidas seksism, rassism ja liigisovinism üksteist kapitalistlikus süsteemis toetavad“ (Aavik 2014).

Spetsiesismi alaideoloogia on karnism. Kui spetsiesism väljendub laiemalt teiste liikide üle domineerimises, koheldes neid resurssidena (materjalid, tööjõud, katsealused jne), siis karnismi puhul usutakse, et mõningate loomaliikide söömine on sobiv (Carnism.org 2025). Sõltuvalt inimeste kultuurilisest taustast on toidukategooriasse arvatud liigid erinevad.

Sotsiaalpsühholoog Melanie Joy kirjeldab karnismi kui mütologiseeritud lihatarbimist nimetades seda õigustamise kolmeks N-iks: lihasöömine on normaalne, loomulik ja vajalik (*normal, natural, necessary*). „Nagu enamiku müütide puhul, leidub ka nendes väidetes –

või leidus kunagi – terake tõtt. Kuid tegelikult on need siiski müüdid: laialdaselt omaksvõetud arvamused, mida esitletakse justkui universaalsete tõdeden“ (Rose 2010). Nii polegi Joy hinnangul üllatav, et samu argumente on ajaloo jooksul kasutatud muude vägivaldsete ideoloogiate õigustamiseks alates orjandusest kuni meeste ülemvõimuni. See aga toetab taas käesoleva töö hüpoteesi, et teiste loomaliikide ja vähem privilegieeritud gruppide ebavõrdne kohtlemine tugineb sarnasele loogikale.

Spetsiesismi võimalikkus inimühiskonnas on sarnaselt kõigi teiste rõhumisvormidega toetatud, levitatud ja uutele generatsioonidele edasi pärandatud üheskoos (keele)kultuuriga. Keel ei ole pelgalt suhtlusvahend, vaid tähendusloome keskne tööriist, mis vahendab väärtusi, arusaamu ja kujundab hoiakuid kõige olemasoleva kohta. Järgnevalt toon näiteid, kuidas liigisovinism võib avalduda argises keelekasutuses.

Semiootik Laura Sauga-Tilk kirjutab oma lõputöös, et tavakeeles avaldub spetsiesism asesõnade (tema vs see, kes vs mis) kasutamisel: „/.../ inimestest loomad ei pea mitteinimestest loomi indiviidideks. Inglise keeles viidatakse loomadele kui asjadele ja kui tõesti räägitakse nende kaitsmisest, siis tuntakse muret liigi, mitte individuaalse looma pärast“ (Sauga-Tilk 2023, 17). Ta lisab, et seesugust paralleeli saame luua ka eesti keelega: „/.../sest ka siinses keeleruumis kasutatakse loomadest rääkimisel vahel sõnu *see* või *mis*“ (ib).

Näide spetsiesistlikust ja seksistlikust keelekasutusest on solvanguna kasutatud väljend „sojapoiss“, (*soy boy*), mis viitab uskumusele, et taimne toitumine ei ole piisavalt „mehine“ ning et liha söömine kinnitab traditsioonilisi maskuliinsuse norme. Selline diskursus mitte ainult ei kinnista tootumisvalikute põhjal kehtivaid soorolle, vaid seob loomade tarbimise ideoloogiliselt võimupositsiooniga (Salmen ja Dhont 2023).

Kõnekeelseid näiteid läbi ajaloo leiab Eesti Keele Instituudi sünonüümisõnastikust (Eesti Keele Instituut 2025). Otsides vasteid sõnale „naine“, on tulemuseks mitmed loomadega seotud väljendid (voodiloomake, auguga liha, ussisugu), aga ka kohati viited konkreetsetele liikidele (kana, hani, liblikas, mära, kiisu, kiisuke). Sisestades otsingusse „mees“, on aga tulemusi vähem (härg, pull, sõnn). Kuigi sõnastik ei anna hinnanguid, milliseid sünonüüme

sobib kasutada, vaid kaardistab kunagi kasutusel olnud väljendeid, illustreerib see ajaloolist dissonantsi mees- ja naissugupoolde suhtumise vahel.

1.3. Loomad kui isikud

Jätkates keelekasutuse teemal, siis teaduslikult on „isik“ keegi, kes on iseendast teadlik. Seda teadlik olemist määratakse peegelkatsega, mida on uuritud farmikanade põhjal. Uuringu läbiviijate sõnul näitavad tulemused, et „kanad suudavad pärast sihipärast treeningut edukalt lahendada peegli abil vahendatud ruumilise asukoha ülesandeid, kuid mitte iga kana ei ole võimeline kasutama peegli peegeldavaid omadusi. Sooritus varieerub indiviiditi ning enamik kanadest läbis testi edukalt“ (Hillemacher ja Tiemann 2024). Katses osales 18 kana, kellest 11 läbisid selle edukalt, seega võib üldistatult järeldada, et 61% kanadest on endast teadlikud isikud. 2022. aastal elas kogu maailmas umbes 27,22 miljardit kana (Shahbandeh 2025), kellest 61% on 16,6 miljardit isikut. Enda eksistentsist teadlikud või mitte – tundevoimelised ja kannatusi vältivad individuaalsete vajadustega olendid on kõik need linnud võrdselt.

Teadusele tuginevas käsitluses kalade tundevoimelisusest ja keerukatest sotsiaalsetest suhetest ei seata lindude ja maismaaloomade individuaalset maailmataju isegi mitte kahtluse alla (Balcombe 2018, 145). Kui intelligentsust seostada eetikanormidega, on ohus ka inimõigused, sest sama peegelkatse näitab, et imikud ja väikelapsed ei läbi seda enne aastaseks või isegi kaheksaks saamist. Lisaks võidakse jõuda olukorrani, kus seatakse kahtluse alla ka intellektipuudega inimeste isikuks olemine koos nende õigusega inimväärikale kohtlemisele.

Eesti asjaõigusseadus § 7 lõige 3 sätestab, et „Loomad ei ole asjad. Loomadele kohaldatakse asjade suhtes kehtivaid sätteid, kui seaduses ei ole sätestatud teisiti“ (Riigi Teataja 2025). Tõsiasi, et seadus tunnistab, et loomad ei ole asjad, kuid rakendab nende puhul ikkagi asjade suhtes kehtivaid sätteid, on näide ühiskonna spetsiesistlikust suhtumisest. Filosoof Peter Morville arutleb loomade isiksuslikkust käsitlevas artiklis, kuidas keel ja klassifikatsioon on osa probleemist: „Me käitume justkui oleks sõna tähendus või kategooria piirid iseenesestmõistetavad. Aga nii see ei ole. Enamik sõnu ja kategooriaid, mida me igapäevaelus kasutame, on määratletud ähmaste kognitiivsete mudelite, mitte objektiivsete reeglite järgi“ (Morville 2024).

Kuigi teadlaste seas on kinnitumas tõdemus, et loomade kognitiivsed võimed ületavad üldlevinud uskumuste piire, siis päris selgele üksmeele ei olda koos juristide ja filosoofidega veel jõutud. Osa põhjusest peitub spetsiesistlikus maailmakäsitluses, millele soovingi käesoleva tööga tähelepanu juhtida. Seni, kuni endast teadlik olemine ei ole üheselt defineeritud, tuginen teadmisele, et loomad on tundevoimelised, eri iseloomude ja vajadustega indiviidid, kellel on iseväärtus ja õigus kehalisele puutumatusse. Pean oluliseks loomade jõustamist ka kirja- ja kõnekeeles.

1.4. Kognitiivne dissonants spetsiesismi kontekstis

Eesti Entsüklopeedia definitsiooni kohaselt on kognitiivne dissonants „tunnetusebakõla; pingeseisund, mis tekib, kui inimesel on ühe ja sama nähtuse kohta samaaegselt kaks kooskõlatut teadmist või hoiakut või kui tema suhtumine on vastuolus tema tegeliku käitumisega“ (Eesti Entsüklopeedia 2025). Tekkinud sisemine konflikt põhjustab psühholoogilist pinget ning tugevat motivatsiooni pingeallikat vähendada.

Sotsiaalpsühholoog Leon Festinger tutvustas seda kontseptsiooni 1957. aastal, rõhutades, et inimesed püüdleval sisemise järjepidevuse poole, saavutamaks kognitiivne kooskõla (Festinger 1957, 3). Dissonantsi ehk sisemise konflikti leevendamiseks rakendatakse erinevaid toimetulekumehhanisme, näiteks õigustamist, eitamist või käitumise korrigeerimist. Nii võidakse ratsionaliseerida oma tegevusi, tajuda uut teavet valikuliselt ja vältida olukordi, mis ebamugavust süvendavad, aga ka muuta oma käitumist selliselt, et väärtushinnangud joonduksid uute teadmistega.

Kognitiivne dissonants kui tunnetuslik ebakõla avaldub muuhulgas läbi spetsiesismi ehk liigipõhise diskrimineerimise, kui uskumused loomade eetilise kohtlemise osas lähevad vastuollu sellega, kuidas nendega käitutakse. Levinum näide sellest on, kui inimene armastab loomi, kuid sööb liha. Dissonants tekib, sest samaaegselt eksisteerivad vastandlikud kognitsioonid. Siin ja järgmises lõigus illustreerin Festingeri väiteid enda näidetega:

- a) „Olen loomade suhtes hooliv. Loomad on tundevoimelised ega tohiks kannatada.“
- b) „Söön regulaarselt liha, mille tootmisprotsessi vältimatu osa on looma tapmine.“

Spetsiesismi puhul seisneb dissonants selles, kuidas inimene näeb ennast moraalse ja empaatilise olendina, ent tegutseb viisil, mis sellele vastandub – näiteks uskudes, et loomade heaolu on oluline, toetab siiski praktikaid, mis loomi kahjustavad. Selline sisemine konflikt tekitab psühholoogilist ebamugavust, mida Festingeri sõnul püütakse leevendada erinevate toimetulekumehhanismide abil. Näiteks võib inimene reaalsust eitada (*ib* 198-200), eitades ka loomade kannatusi, uskudes, et „need loomad ei tunne valu“ või et „tööstuslik loomakasvatus ei ole tegelikult julm“. Teiseks võib inimene valikuliselt vältida teavet (*ib* 128), mis võiks suurendada tema sisemist ebakõla – näiteks hoidudes vaatamast dokumentaalfilme loomade kohtlemisest, samas eelistades infot, mis toetab tema olemasolevat hoiakut sisendades endale, et „maheliha on eetiline valik“ vms. Kolmandaks võib inimene ratsionaliseerida oma käitumist (*ib* 2) väites näiteks: „inimesed on alati liha söönud“, „see on kultuuriline traditsioon“ või „minu üksik tegu ei muuda midagi“. Need strateegiad aitavad hoida psüühilist tasakaalu olukorras, kus väärtused ja tegevused on omavahel vastuolus.

Kognitiivse dissonantsi teooria kohaselt võivad inimesed uue teabe suhtes olla valikuliselt avatud või suletud, sõltuvalt sellest, millist mõju see info nende olemasolevatele uskumustele avaldab. Eelkõige juhul, kui inimene eeldab, et uue info omandamine suurendab tema sisemist vastuolu, võib ta hakata kahtlema infoallika usaldusväärsuses või vältida seda täielikult. Festinger kirjeldab, et kui inimene eeldab, et info suurendab kooskõla, suhtub ta sellesse avatult. Kui aga ootuseks on, et saadav info süvendab dissonantsi, väldib ta seda (*ib* 128). Selline käitumine võib toimida kui psühholoogiline kaitsemehhanism, mille kaudu indiviid püüab säilitada kognitiivset tasakaalu, isegi juhul, kui see tähendab usaldusväärse, kuid ebamugava info vältimist.

Teooriat kirjeldades rõhutab Festinger, et kasutab mõistet „teadmine“ tavapärasest laiemas tähenduses, kõrvutades teadmisi arvamustega: „Inimene ei jaga ühtegi arvamust, kui ta ei usu, et see on õige, mistõttu psühholoogilises mõttes ei erine see „teadmisesest“. Sama kehtib uskumuste, väärtushinnangute ja hoiakute kohta, mis meie käsitluses toimivad „teadmistena““ (*ib* 10).

1.5. Interseksionaalne feminism ja seos loomaõiguslusega

Interseksionaalsuse mõiste võttis kasutusele ja sidus feminismiga kodanikuõiguste eestkõneleja ja kriitilise rassiteooria uurija Kimberlé Crenshaw 1989. aastal. Feministlikele teadlastele on terminist kujunenud oluline analüütiline raamistik, et käsitleda rassi, klassi, aga ka soo ja seksuaalsuse identiteete. „/.../ interseksionaalsus ei ole mitte isikliku identiteedi kirjeldus, vaid võimuanalüüs“ (Cooper 2015).

Interseksionaalsus tähistab feminismi kui seni peamiselt sooküsimustele keskenduva liikumise lõimumist teiste inimõigusi mõjutavate küsimustega. Loomaõigusi ja feminismi käsitlevas artiklis rõhutab Kadri Aavik, et: „/.../arvestada tuleb, kuidas sugu ristub rassi, etnilisuse, vanuse ja muude parajasti relevantsete kategooriatega inimeste kogemustes ja ühiskondlike-kultuuriliste nähtuste puhul. /.../ Võib väita, et interseksionaalne mõtlemine on nüüdseks saanud lahutamatuks osaks Lääne feministlikust mõttest ning ka Eesti feministlikes ringkondades järjest enam kanda kinnitanud“ (Aavik 2020).

Interseksionaalse feminismi analüütiline raamistik on rakendatav ka loomade kohtlemisele ühiskonnas, kus spetsiesism asetab inimesed loomadest kõrgemale, õigustades nende ekspluateerimist. Üks selgemaid näiteid nende kahe liikumise kokkupuutepunktidest on põllumajandustööstus, kus teise liiki kuuluvate indiviidide, näiteks munakanade ja piimalehmade kehad on aretatud tootlikkuse suurendamiseks ja seeläbi rakendatud teenima inimkonna huve. Loomatööstus tugineb ennekõike emaste loomade süsteemsele ekspluateerimisele, mis peegeldub ühiskonnas ka naiste reproduktiivõiguste jätkuvas piiramises ning nende keha käsitlemises ressursina. Siiski ei jää puutumatuks ka isased individid. Kukktibusid käsitletakse kui munatööstuse kõrvalprodukte ning hukatakse vahetult pärast koorumist. Sama saatus ohustab ka pullvasikaid, kuid suur hulk neist tapetakse liha saamise eesmärgil pärast üksildast nuumaperioodi. Sellised praktikad illustreerivad spetsiesismi koostoimelist mehhanismi valitseva patriarhaadiga, mille hammasrataste vahele jäävad paradoksaalselt ka haavatavamad isased isendid. Interseksionaalse feminismi rakendamine loomaõigusliikumises aitab paremini mõista ja seada kahtluse alla struktuure, mis võimaldavad inimeste ja teiste loomaliikide rõhumist.

1.6. Suutmissurve

Suutmissurve (*ableism*) ehk puuetega inimeste võimekusepõhine diskrimineerimine kinnistab arusaama, et puue on isiklik tragöödia. Tegemist on ühiskonna kalduvusega käsitleda puuetega inimesi kui ebatäielikke, väheväärtuslikke või „katkisi“ ning hinnata nende elukvaliteeti võrreldes mittepuudega inimeste standardiga (Dictionary.com 2025). Selline diskrimineerimine võib ilmnedagi, kui nõ täisväärtuslike inimeste raamidesse ei mahu erivajadustega inimeste kõrval ka teised loomaliigid. Loomaõigustlane Kadri Taperson liigitab suutmissurve samasse gruppi spetsiatsismiga ja defineerib seda kui olukorda, kus „kelleltki oodatakse oskusi, mida tal ei ole ja ei peagi olema“ (Taperson 2020).

Feministlik keeleteadlane Aet Kuusik selgitab omaltpoolt, kuidas „suutmissurvega ühiskondades näha puudega inimest kui vähemväärtuslikku ehk kedagi, kelle elu ei peagi olema vaheldusrikas ja huvitav“ (Kuusik 2017). Kuusik lisab, et sageli võib suutmissurve olla tahtmatu ja inimesed ei pruugi olla teadlikud oma sõnade või tegude mõjust.

1.7. Teine / teisestamine

Teisestamine (*othering*) on sotsiaalteadustes keskne mõiste, mis kirjeldab olukorda, mille käigus teatud indiviidid või rühmad määratletakse erinevana, sageli negatiivses valguses, võrreldes domineeriva grupiga. Seetõttu on teisestamine seotud võimusuhetega, kus domineerivad grupid kujundavad vähemusgruppide identiteete, kasutades stereotüüpe ja eelarvamusi. Sedasi säilitatakse olemasolevaid sotsiaalseid hierarhiaid ja õigustatakse marginaliseerimist.

Kriminaalõiguse professor J. Mitchell Miller defineerib teisestamist (*otherness*) erinevusega kaasneva olukorra või omadusena, mida iseloomustab kummalisus või eksootilisus. Tegu on küll mentaalse konstruktsiooniga, kuid selle pragmaatiline tähendus tuleb esile erinevate rasside ja rahvuste, seksuaalsete orientatsioonide ja sooliste identiteetide, sotsiaalsete staatuste, aga ka kultuuriruumides kehtivate uskumuste, tavade, moraalinormide ja seaduste kontekstis (Given 2008, 587). Mõiste on humanitaar- ja sotsiaalteadustes laialt levinud ning erinevates allikates kirjutatakse see ka kas jutumärkides või suure algustähega.

Teisestamine ilmneb olukordades, kui rõhutatakse vastanduvat suhtumist – meie vs nemad. Bathi Ülikooli psühholoogiateaduskonna uurijad on selgitanud mõistet toitumise kontekstis: „Toit on meie identiteeditunde kujunemisel kesksel kohal. Viis, kuidas mistahes inimrühm toitu tarbib, aitab tal kinnitada nende teistsugusust, kes söövad teisiti“ (Bryant *et al* 2021). Uurijad toovad mitmel korral esile ka nn õnneliku looma mulje paradoksi, mis suurendab kognitiivset dissonantsi. Näiteks „kitsalt konstrueeritud sotsiaalsed identiteedid liigitavad taimetoitlased ja veganid toitumisharjumuste põhjal „teis(t)eks“, samas kui vastavad sotsiaalsed representatsioonid loovad lohutavaid lugusid rõõmsatest talunikest, kes kasvatavad õnnelikke loomi, et toota südamest tulnud toitu“ (*ib*).

Kunstiteaduses- ja kriitikas räägitakse teisestamisest peamiselt erinevate kultuuridega suhestumisel. Kunstiteadlase Anneli Porri hinnangul seisame silmitsi küsimusega, kuidas rääkida respektiga teistsugusest vähemuskultuurist alateadliku šovinismi ja stereotüüpidega. „Otsides kultuurinähtustest eelkõige eksootikat, mitte ühisnimetajat, eristame ennast teistest küllaltki jäiga ja olemusliku piiriga. /.../ Selleks, et üks kultuur kõnetaks teist, peavad need rääkima samas keeles, jagama koodi. Kunstinäituse puhul tähendab see, et nii autor kui vaataja peavad mõistma kunsti- ja näitusekontseptsiooni ühtemoodi: mis ja millistel tingimustel on kunst?“ (Porri 2011). Toetudes mitmete teiste teoreetikutele toob Porri näiteid, kuidas teisestamine loob pinnase pealiskaudseks eelarvamuseks, nagu kõrgkultuuri viljeletakse vaid Euroopas ning Aafrika skulptuurid või Lõuna-Ameerika muusika on selle metsikud derivaadid. Leian, et teiste kultuuriruumide loomepärandi ja loomade alaväärtustamise vahele võib tõmmata mõttelise paralleeli – mõlemal juhul omistatakse iseenesele suurem väärtus kui Teisele. Kui juba erinevate inimeste vahel tehakse vahet, siis on lihtne seda teha ka inimeste ja ülejäänud loomaliikide vahel, ning vastupidi, nagu sätestab ka käesoleva töö hüpotees.

Kunstiteadlane Triinu Soikmets toob esile, kuidas mustvalge pilt (graafika, foto) on kommunikatsiooniviisina külmem kui illusionistlik värviline variant (maal) mis soodustab vaataja distantseeritust ja stereotüüpse Teise kinnistumist. „/.../ 1930ndate USA dokumentaalfotograafias kandis mustvalge tonaalsus „karmi reaalsuse“ sõnumit, pehme seepia tähistas aga nostalgilist ja sooja meeleolu. /.../ Need tõed kehtivad ka praegu: mustvalged fotod mõjuvad eemalolevana, värvilised detailid puudutavad aga vaataja närvi ilmselt valusamalt juba neuro-psühholoogilistel põhjustel“ (Soikmets 2022). Käesoleva

tööga kaasneva maaliseeria aluseks on samuti fotorealism, kus olen juhuslikult, ilma mainitud artikliga eelnevalt kursis olemata, ühendanud nii monokroomsed kui kontrastvärvid. Usun, et monokroomne kujutamine loob distantssi ja seeläbi ka teatava dissonantsi kujutatud objekti ja selle tegeliku olemuse vahele – pildil on inimene, kellega vaataja saab samastuda, aga samas peab ta seda tegema justkui läbi filtri ning tehnilises mõttes on sellegi taga tegu vaid värvipinnaga. Mõneti annab see edasi ka töö ideed tekitada vaatajas küsimus, kas ja kuidas oleks dissonants ületatav ning kuidas leida erinevate poolte vaheline ühisnimetaja?

1.8. Iseväärtus

Iseväärtus ehk seesmine ehk sisemine väärtus (*intrinsic value*) on eetiline omadus, mis on objektile (nt liigil) ainuüksi olemasolu tõttu (Primack *et al* 2008, 367). Haridus- ja keskkonnapsühholoog Grete Arro kui iseväärtuse mõiste üks populariseerijatest Eestis, on rõhutanud, kui oluline on eluslooduse kasumivaba väärtustamine, sest kõigil elaval on iseväärtus, mis tuleneb pelgalt olemasolemisest. Igaühel on nõ. oma asi ajada, ka teistel liikidel (Hellerma 2023).

Samal teemal arutles Arro koos kunstnik Peeter Lauritsaga täheldades, et talle teadaolevalt ei ole psühholoogia veel uurinud, kuidas jõuab inimese sisse teadmine, et loodusel on õigus olemas olla tema enda pärast. Arro loob seose looduse iseväärtuse ja inimõiguste vahel, juhtides tähelepanu, et näiteks naiste iseväärtust on erinevatel aegadel erinevalt mõistetud: „Naistega selline asi juhtus. Tal on iseväärtus. Tal on väärtus ainult sellepärast, et ta on olemas ja ta tohib olemas olla ka siis, kui ta ei ole sulle kasulik. Et loodus ka tohiks olemas olla, kui ta ei ole sulle kasulik. Et kuidas selle mõtteni jõuda?“ (Laurits 2023).

1.9. Veganlus

Eesti Vegan Seltsi definitsiooni kohaselt on veganlus „maailmavaade ja sotsiaalse õigluse liikumine, mille kohaselt loomad ei kuulu inimestele kasutamiseks. Veganluse eesmärgiks on loomade kasutamise, ebaõiglase kohtlemise ja tapmise lõpetamine inimeste poolt ning loomadele põhiõiguste tagamine: õigus elule, vabadusele, kehalisele puutumatusele ja õiglasele kohtlemisele“ (Eesti Vegan Selts 2025). Seltsi sõnutsi väldivad

veganid mistahes loomset päritolu tooteid nii toiduaine,- rõiva- kui kosmeetikatööstuses ning ka tsirkuste või loomaaedade külastamist.

Mõiste „vegan“ mõtles välja ja võttis kasutusele loomaõiguslane Donald Watson 1944. aastal, mil ta asutas maailma esimese veganseltsi Suurbritannias. Esialgu tähendas termin „piimatoodeteta taimetoitlast“ (The Vegan Society 2025), kuid juba aasta hiljem välistasid veganid lisaks lihale ka kõik ülejäänud loomsed produktid (mesi, muna, või, juust, piim, želatiin).

Watson räägib filmitegija Francesco Bori lühianimatsioonis (Bori 2025) oma veganiks kujunemise loo, mis sai tõuke, kui ta 13-aastaselt seatappu pealt nägi. Lisaks vaatepildile ning sellega kaasnevatele lõhnadele ja helidele šokeeris teda asjaolu, et protsessis osales ka tema onu, keda ta väga austas. Sel hetkel mõistis Watson, et nii farmid kui ka onud tuleb nüüdsest enda jaoks uuesti mõtestada. Ka temas tekkis kognitiivne dissonants erinevate tunnete vahel – ühelt poolt olid onu ja maakodu talle olulised, teiselt poolt seostusid traumeeriva kogemusega. Ühtlasi on see näide, kuidas käesoleva töö teoreetiline raamistik võib rakenduda praktikas.

Objektiivsuse huvides tuleb möönda, et nagu igasuguses väärtusi puudutavas diskussioonis esineb konstruktiivset kriitikat, on teoreetiliselt võimalik ka osadele veganluse sildi all tegutsejatele ette heita kapitalismimanipulatsiooni või rohepesu. Seda loogikat on kirjeldatud protesti kaubastamise teemalises artiklis, mille lõpus aga tõdetakse, et „veganite parim liitlane ei ole mitte see, kes tekitab poes viimase taimse majoneesi ära ostmisega nõudlust vegantoodete järele, vaid see, kes oma poolehoidu avalikus ruumis valjuhäälselt kuulutab“ (Aavik *et al* 2023). Käesoleva töö üks eesmärk ongi seda poolehoidu väljendada ja näidata, et veganlust toetavad ideed kaaluvad üles võimalikud vastuväited.

2. TEISTE LOOMALIIKIDE VÄÄRKOHTLEMISE MÕJU ÜHISKONNALE

2.1. Mõju vähem privilegeeritud ja hoolekandest sõltuvatele isikutele

Siinses alapeatükis toon elulisi näiteid Eesti ühiskonnas ilmnenud suutmissurvest ja teisestamisest marginaliseeritute suunal ning loon seoseid, kuidas need sündmused võivad olla seotud spetsiesistliku maailmakäsitlusega.

Vähem privilegeeritute all saab silmas pidada kõiki neid, kes kas kaasasündunud erisuse, sotsiaalse kuuluvuse või sünnikoha tõttu ei pääse ligi heaoluühiskonna privileegidele ega sobitu üldtunnustatud normidega. Sõltuvalt kultuurilisest keskkonnast ja poliitilisest olukorrast võivad selliste isikute hulka kuuluda erinevate rasside esindajad, sõja- või majanduspõgenikud, seksuaalvähemused ja mittebinaarsed inimesed, aga ka hoolekandest sõltuvad väikelapsed, vanurid, erivajadustega inimesed ning loomulikult teised loomaliigid. Kuigi Eestis sündinud valgenahalise ja paiksoolise naisena olen teadlik enda paljudest privileegidest, on naiste õiguste küsimused nii Eestis kui maailmas jätkuvalt teravalt päevakorras ning ka naised tuleb arvata marginaliseeritute hulka. Kõik siinses loetelus mainitud vähemused võivad sattuda suurema tõenäosusega verbaalse, füüsilise või majandusliku vägivalda ohvriks.

Järgnevas tuginen peamiselt maalikunstniku ja kirjaniku Sunaura Tayloriga raamatule (Taylor 2017). Taylor on ka erivajadusega inimeste ja loomaõiguste aktivist, tal on kaasasündinud erivajadus ja kasutab seetõttu ratastooli. Ta kirjeldab, millised on seosed loomade eksploatatsiooniga ja erivajadusega inimeste rõhumise vahel. Taylor argumenteerib, et nii loomade kui ka puuetega inimeste väärtust ühiskonnas määratletakse sageli nende kasulikkuse kaudu, mis loob pinnase diskrimineerimiseks. Üheks Tayloriga põhiväiteks on, et erivajadusega inimesed ja loomad jagavad sarnaseid kogemusi, mis on seotud kehalise sõltuvuse ja haavatavusega. Näiteks viitab ta, kuidas mõlemad sõltuvad sageli teiste hoolet ja abist, kuid see sõltuvus võib muutuda ka rõhumise ja ärakasutamise allikaks.

Tayloriga töö panustab olulisel määral interseksionaalsesse mõtteviisi, näidates, et loomaõiguslased ja erivajadusega inimesed võiksid tihedamat koostööd teha, sest mõlemad seisavad silmitsi sarnaste rõhumismustritega. Lisaks kutsub ta üles kahtluse alla seadma

sotsiaalseid struktuure, mis lahterdavad olendid väärtuslikeks ja väärtusetuteks nende kehaliste võimete põhjal. Tema sõnul pakub nii loomade kui ka erivajadusega inimeste „vabastamine“ võimalust mõelda laiemalt, kuidas ühiskond defineerib produktiivsust, iseseisvust ja väärtuslikkust.

Taylori väiteid saab kõrvutada suutmissurveolukorraga Eesti riigimeedias, kus 2025. aastal kerkis üles arutelu, kas lubada laulupeole viipekeelne koor või mitte. ERRi kultuuritoimetaja Kaspar Viilupi intervjuu Sirbi peatoimetaja Kaarel Tarandiga taasloob tänapäevalgi ajaloolist uskumussüsteemide kujunemist võrdsusest ja ebavõrdsusest: „Inimesed, kellel ei ole mingisugust asja otsuste juurde, topivad oma nina sinna ja annavad hinnanguid. Olgu selleks /.../ viipelaulikute koori lubamine või keelamine laulupeole, sest Laulupeo Sihtasutus on tegutsenud oma kehtivate reeglite järgi ainuvõimalikul viisil, koheldes võrdseid võrdsena ja ebavõrdseid ebavõrdselt“ (Viilup 2025).

Seda aitab selgitada Taylor'i viide filosoof Aristotelesele, kes väitis enam kui kaks tuhat aastat tagasi, et keel eristab inimesi loomadest. „See uskumus aitas Lääne traditsioonis luua aluse arusaamale keelest kui filosoofiliselt ja teaduslikult ainulaadselt inimlikust omadusest ning millestki, mis on inimolemuse keskmes. Aristoteles oli samuti seisukohal, et kuulmine on vajalik kõneks, mida ta omakorda pidas mõtlemise keskseks eelduseks. See eeldus lubas tal väita, et kurdid inimesed on võimetud mõtlema ning neil puudub intelligentsus – pärand, mis on aeg-ajalt kujundanud kurtide inimeste kuvandit kui loomalaadsetest või väheminimlikest olenditest“ (Taylor 2017, 49-50).

Erameedias kajastatud näitena toon Tabasalu hooldekodus aset leidnud eakate ja dementsete patsientide vägistamise sealse abihooldustöötaja poolt. Ühe ohvriks langenud naise tütar selgitas ajakirjanikule, et vanemprokurör ja tema ema esindav advokaat teatasid talle, et: „/.../ mittevahalise kahju korral oleks ta pidanud näitama proua K kui „kahjustatud isiku füüsilist ja hingelist valu ning kannatusi“. Kuna aga proua oli arusaamisvõimetu, ei olnud tal võimalik seda tõendada ehk „hagi sisustada.“ /.../ Sellest saab järeldada, et kõiki ajukahjustusega inimesi võib vägistada ilma neile kahju tekitamata? Kas narkojoobes magavat naist tohib vägistada? Või väikest last? Ka nemad ei suuda ju öelda, mida nad tundsid vägistamise hetkel. Dementne inimene ju ongi nagu väike laps“ (Vainküla ja Jänese 2025).

Õigusteadlane Mart Susi juhib juhtunu valguses tähelepanu, et „prokuratuur on justkui väitnud, et kannatanute kognitiivsed võimed olid piiratud ning seetõttu ei saa kõnelda neile kahju tekitamisest. /.../ Esiteks, ükskõik millise põhiõiguse rikkumisega kaasneb alati moraalne kahju. Teiseks, sellise kahju tekkimist eeldatakse ja seda ei ole vaja tõendada“ (Susi 2025).

Ka Taylor arutleb, kuidas suutmissurvelised paradigmad, mis seovad väärtuse kognitiivsete võimetega, kujundavad suhtumist nii inimestesse kui loomadesse: „On ülioluline uurida ideoloogiaid, mis rõhuvad nii puuetega inimesi kui ka mitteinimloomi, sest suutmissurve, mis toidab loomade väärkohtlemist, ilmutab end enamas kui pelgalt keelekasutuses. /.../ Loomi nähakse sageli puudulikena võrreldes inimliku intelligentsusega ning otse öeldes nähakse neid kui rumalaid. Nende erinevate võimete puudumist tuuakse sageli esile kui tõendit inimeste ülemvõimust ning õigustusena sellele, et me jätkuvalt kasutame neid oma huvides“ (Taylor 2017, 57-58).

Ainuüksi nende kahe, samas kultuuriruumis ajaliselt lähestikku paikneva näite varal tuleb esile suhtumine vähem privilegeeritud ühiskonnaliikmete võrdse ja väärika kohtlemise osas – samal ajal kui ühed püüavad nende õiguste eest seista, peavad teised seda mitte üksnes juriidiliselt, vaid ka olemuslikult võimatuks või ebaoluliseks. Dissonants algab hoiakutest, mida keelekasutus üksnes võimendab.

Veel ühe vähem privilegeeritud grupina toon eraldi välja tapamajatöötajad. Uskudes, et sadade loomade tapmine suurfarmides on raske töö, mida terve psüühikaga ja/või heal elujärjel inimene esmajärgus ei vali, huvitab mind küsimus – kuidas mõjutab tapatöö selle tegijat ja tema lähikondlasi?

Ajakirjandustudeng Marina Foxi artiklist (Fox 2022) järeldeb, et Ameerika Ühendriikide näitel töötab tapamajades valgenahalisi vähe, enamuse moodustavad teised rassid, kellest suur osa on dokumentideta immigrandid. Sellises staatuses inimestel pole mõjuvõimu, et rääkida avalikult ebainimlikest töötingimustest või alternatiive, et töötada kuskil mujal. Artiklis viidatakse raportile, mille kohaselt registreeriti lihatööstuste töötajatel tööõnnetustest tulenevalt keskmiselt üks jäsme amputatsioon ühes kuus. Lisaks vaikitakse

maha töötajate vaimseid probleeme, mis võivad avalduda vägivallana ka väljaspool töökeskkonda. Artiklis juhitakse tähelepanu ka uuringule, milles analüüsiti seoseid tapamajade asukohtade ja kuritegevuse tõusu vahel. Selgus, et lihatööstusega piirkondades kasvas nii arreteerimiste koguarv kui ka vägistamiste ja teiste vägivaldsete kuritegude arv võrreldes piirkondadega, kus olid teist tüüpi tööstused, aga rahvastiku arv samas sarnane. Usun, et kui üha rohkemad inimesed hakkavad mõistma privileegihierarhia alumise otsa otseseid ja kaudseid kannatusi ja tagajärgi, hakatakse otsima ja ka nägema võimalikke lahendusi.

Eesti näitel on teemat uurinud oma lõputöö raames toonane sotsioloogiamagistrant, tänane organisatsiooni „Nähtamatud loomad“ asutaja Kristina Mering, kes külastas siinset suurimat tapamaja, et küsitleda selle töötajaid. Uurimust kajastavas intervjuus loomaõiguste ja veganluse aktivistle Tobias Leenaertile selgub, et töötajalt nõutakse ühes minutis umbes kolme sea tapmist. Töö eeldab kiireid liigutusi, millest tekivad nii villid kui lihaspinged. Tööliste väited kinnitavad ka minu oletust, et selleks, et olla võimeline tapma, peavad nad tõrjuma tundeid ning loovad endale emotsioone tuimestava rutiini. Tapmise ajal kuulavad töötajad kõrvaklappidest muusikat või raadiot, millest järeldan, et see on üks meetod, millega kognitiivset dissonantsi talutavamaks muuta, kuid mis paradoksaalselt seda hoopis suurendada võib. Mering selgitab, et tahtis koguda infot, saamaks aru, mis tunne on sellist tööd teha: „See kogemus üsnagi veenis mind, et see on uskumatult keeruline ja et neil töötajatel pole sageli erilisi valikuvõimalusi. Nad ei teinud seda otsust vabatahtlikult“ (Leenaert 2016).

Nendes näidetes kajastub teravalt, kuivõrd lõimunud probleemid on erinevate marginaliseeritud inimgruppide ja mitteinimloomade väärkohtlemine, mis taaskord toetab käesolevas töös seatud hüpoteesi.

2.2. Mõju planeedile

Planeet Maa koos mitmekesiste ökosüsteemidega on kogu inimkultuuri kestlikkuse eeltingimus. Iga inimene, sõltumata privileegide paketist, mille ta on sünniga kaasa saanud, toetub otseselt looduse pakutavatele ressursidele – puhtale õhule, veele, mullale ja

elurikkusele. Seetõttu pean oluliseks, et teadvustaksime oma valikute mõju nii keskkondlikus kui ka sotsiaalses plaanis.

Üha enam on levimas teadmine, et Maal elavate imetajate biomassist 62% on farmiloomad, 34% inimesed ja 4% moodustavad metsloomad, nagu selgub keskkonnamuutuseid uuriva teadlase Hanna Ritchie artiklist (Ritchie 2022). Seda statistikat on avalikes sõnavõttudes rõhutanud ka loomaökoloogia professor Tuul Sepp, muuhulgas oma inauguratsiooniloengul (Sepp 2024), milles käsitles inimtekkeliste keskkonnamuutuste mõju. Need protsendid ilmestavad, kui ebaproportsionaalselt suur on inimese sekkumise mõju looduslikule liigirikkusele, sest farmiloomad saavad sellisel hulgal eksisteerida vaid farmerite poolse manipulatsiooni tulemusel. Unustatud on looduslikud liigid ja nende loomulik elukeskkond, mis on miljardite farmiloomade aretuse ja kunstliku paljundamise taustal ohvriks toodud. Teiste liikide ja planeedi positsioonilt on just inimene kõige invasiivsem soovides teenida vaid isiklikku kasu. Looduse ja loomade (sh inimeste endi) iseväärtus sellesse tehtesse enam ei mahu.

Spetsiesismist tulenev mõju planeedile ilmneb muuhulgas selles, et ligikaudu 80% kogu põllumajandusmaast kasutatakse loomasööda kasvatamiseks või karjamaadena, samas kui otsetarbimiseks mõeldud taimetoit vajaks märkimisväärselt vähem maad, vett ja energiat, nagu selgub andmeanalüütik Elana Levin Schtulbergi artiklist (Schtulberg 2024). Olukorra tõsidusele on korduvalt tähelepanu juhtinud tarbijakäitumise ning toidusüsteemi uurija Eliis Salm: „Meie tarbimisharjumuste ülevahtamiseks vajaksime enam kui viit planeeti“ (Salm 2024). Seda juhul, kui kogu maailma rahvastik tarbiks samal määral nagu keskmine eestlane. See statistika ei ole pelgalt teoreetiline ning viitab hävitavale dissonantsile meie tarbimise ja planeedi võimekuse vahel. 2025. aastal saavutas Eesti oma ületarbimise päeva juba 9. märtsiks (Global Footprint Network 2025).

Lahendused on olemas. Selleks, et tulla viielt planeedilt ühe Maa peale tagasi, tuleb alustuseks tunnistada, et igaühe toidulaual olevad valikud on sügavalt eetilised ja poliitilised. Üleminek taimepõhisele toidule vähendaks oluliselt kasvuhoonegaaside heidet, vabastaks põllumaad ja säästaks vett. Pakendite vähendamise ja transpordist tuleneva reostusega tegelemine on samuti väga olulised, kuid võrreldes loomatööstuse ökoloogilise

jalajäljega on eelnimetatud tegurid marginaalsed (Our World in Data 2025). Seetõttu pole mõttekas veeretada vastutust lõunamaistele avokaadodele, tuues ohvriks kodumaised rohumaa veised. Tuleb arvestada, et nagu iga vegan-kategooriasse sobituv toode ei ole tervislik, ei ole ka kõik kohalikult toodetu keskkonnasõbralik.

3. PRAKTILINE OSA

3.1. Protsess

Käesoleva töö praktiliseks osaks on fotorealistlik maaliseeria „Dissonantsi triloogia“.

Pilt 1 – Valmimisjärgus maaliseeria „Dissonantsi triloogia“. Autori erakogu.

Maaliseeria (pilt 1) on minu personaalnäituse „Jagatud ruum“ (Tartu Kunstimaja 11.10. – 10.11.2024) visuaalne ja temaatiline edasiarendus. Ühisosana on säilinud monokroomsus ja realistlik kujutamine, sirgjooneline kompositsiooni murdmine, osaline läbipaistvus, sama modell. Uuenduslikuna on edasiarenduses lisandunud nihestatus, muutunud koloriit ja fookuses on inimene üksi. Samas on „Jagatud ruumi“ seerias koos inimesega kujutatud kana oluliseks lähtepunktiks nii käesoleva töö teoreetilises kui praktilises osas rõhutades inimese ja teiste loomaliikide sarnasust ning seda, et ellujäämise eelduseks on suutlikkus jagada ruumi

lugupidavalt ka nendega, kellega see sarnasus ei ole ehk silmnähtav, keda me ei mõista. Näituse toimumist kajastas nii Klassikaraadio (Ruus 2024) kui ka ajaleht Sakala (Mölter 2024) ja need mõlemad on arhiivis järelkuulamiseks/lugemiseks saadaval.

Näitusega „Jagatud ruum“ astusin dialoogi Tartu 2024 (Euroopa kultuuripealinn Tartu) peateemaga „Ellujäämise kunstid“. Kõrvutades maalidel naist ja kana, asetasin sümboliseelt iseenda mineviku versiooni ühte ruumi olendiga, kelle suhtes olen olnud ignorantne. Koondades tähelepanu selle linnuliigi esindajale kui iseväärtusega indiviidile, soovisin luua liikideülest kontakti, mis võimaldaks kaotada ka keelekultuuri suutmissurvelised barjäärid. Eesmärk oli vabaneda dissonantsist, et jõuda harmooniasse – seisundisse, mille poole pürgib kõik elav (näitusevaated lisas 1).

Õlimaal „Eitusfaas“ (pilt 2) on teos, mille põhjal oli võimalik langetada tehnilisi otsuseid enne lõputööga alustamist. See kandis osaliselt prototüübi rolli.

Pilt 2 – Õlimaal „Eitusfaas“ (*Denial phase*) 120x100cm Mari Frühling 2025. Kuulub erakogusse.
Foto Andrus Kannel

Kavandite ettevalmistus algas modelli pildistamisega. Mõlemal maaliseerial on modell sama, et säilitada visuaalset ühtsust.

Näiteid fotodest (pildid 3 ja 5), digikavandist (pilt 4) ja maalimise protsessist (pilt 6):

Pilt 3 – Maalikavandi sisendfoto.
Autori erakogu

Pilt 4 – Maali digikavand. Autori erakogu

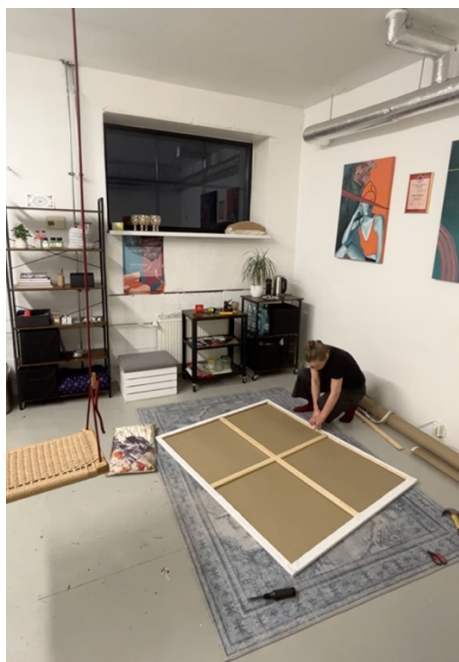
Pilt 5 – Maalikavandi sisendfoto.
Autori erakogu

Pilt 6 – Maalimise protsess. Autori erakogu

Lõuendi aitas raamidele pingutada maaliosakonna meister ja lektor Indrek Aavik. Vasakpoolsel pildil on minu iseseisev katsetus (pilt 7), mis tuli hiljem lahti võtta ja uuesti

kokku panna. Parempoolne pilt näitab kavandi lõuendile projekteerimise etappi (pilt 8) ja alumisel pildil värvipalett (pilt 9).

Pilt 7 – Lõuendi pingutamine raamile.
Autori erakogu

Pilt 8 – Kavandi projektsioon
lõuendile. Autori erakogu

Pilt 9 – Värvipalett. Autori erakogu

Seeria on maalitud 100% linasele lõuendile. Maalimisel kasutasin Schmincke vesilahustuvaid õlivärve „Norma Blue Professional“. Need värvid on vegan-mürgistusega,

seega mulle teadaolevatest kõige keskkonnasäästlikumad õlivärvid, mis Eesti turul saadaval. Värvide vedeldamiseks kasutan ainult spetsiaalset modifitseeritud linaõli või meediumit ning vesi on protsessis vajalik vaid pintslite pesemiseks. Värvid on tugevalt pigmenteeritud ja väga valguskindlad (4-5 tähti). Lisaks võimaldab vesilahustuvate õlidega maalimine vältida mürgiselt auravate lahustite kasutamist ning on seega ka maali tervisele parim valik. Vesilahustuvatele õlivärvidele on omane, et õhukeselt lõuendile kantud kihid kuivavad puutekindlaks juba 12-24 tunni jooksul, seega on omaette väljakutse kasutada neid fotorealismi tehnika jaoks. Minu soov on saavutada maalides erinevate toonide vahel võimalikult sujuvad ja pehmed üleminekud, seega pean alati tööd plaaneerides mõtlema sammu ette, valides hoolega etappi, millal session pooleli jätta. Samal ajal teised pinnad, mis on kaetud ühtlaselt ja ühe tooniga, tuleb teha vedelama värviga, et saavutada võimalikult hea katvus. Rohkem õli värvis ja paksemad kihid pikendavad kuivamise protsessi oluliselt, mis omakorda nõuab kannatlikust, et sirgete üleminekute kujundamiseks saaks kasutada teipi – vahel isegi kuni kaks nädalat.

Enne maaliseeriaga alustamist segasin valmis suurema koguse vajaminevatest toonidest, et tagada kogu seeria võimalikult sarnane tonaalsus. Valmis segatud värvi säilitasin sügavkülmikus, kus see püsib värskena nädalaid ning kui vahepeal õli lisada, siis isegi kuid (pilt 10).

Pilt 10 – Ettesegatud värvitoonid sügavkülmikus. Autori erakogu

3.2. Analüüs

Järgnevalt avan maaliseeria „Dissonantsi triloogia“ visuaalset lõpptulemust kujundanud otsuseid.

Kujutamaks kognitiivset dissonantsi kasutasin kompositsiooni nihestatust, sirgjoonelist murdmist ning vastanduvaid elemente imiteerides topeltsäritust. Teadliku valikuna puudub selles seerias visuaalne viide spetsiesismile. Esiteks soovisin, et lõpptulemuses jääks vaatajale ruumi isiklikuks interpretatsiooniks. Teiseks arvestasin ka paradoksiga, et loomaõigustest rääkides on aeg-ajalt oluline asetada tähelepanu keskmesse just võimudünaamika tipus olev loom ehk inimene, sest julgus pöörata oma pilk enda poole näitab julgust vastutada.

Omapoolsele sisulisele tõlgendusele võisin keskenduda töö teoreetilises osas, millest antud juhul piisas. Ühtlasi on maaliseerial selge seos ka minu eelmise isikunäitusega „Jagatud ruum“, milles kõrvutasin kana ja naist. Visuaalselt väljendub ühisosa sama modelli monokroomses kujutamises ning sinise ja oranži värvi kasutamises. Koloriidiuendusena otsustasin seeriasse tuua ka rohelist. Kombineerides neid kolme, kergelt murtud värvitooni, lisasin kompositsioonidele tasakaalu, jättes avatuks dissonantsi lahustumise võimalikkuse. Minu jaoks oli tehniliselt huvitav kõrvutada suuri värvitasapindu ruumiliseks vormitud figuuri ja tekstuursete fragmentidega.

Maalidel korduvate elementide kasutamisega andsin seeriale tervikliku üldmulje, aga samal ajal viitasin ka faktile, et spetsiesism ilmutab end pea kõigis eluvaldkondades ja sageli väga sarnasel moel. Teiste loomaliikide väärkohtlemisest vaadatakse ebamugavustundest hoolimata mööda ja läbi ka olukordades, mille eesmärk võib olla kellegi aitamine. Seejuures paradigmuuendus, mis võimaldaks dissonantsi püsivat lahustumist, nõuab samuti korduvat teemasse süvenemist.

Seeriasse kuulub kolm maali (mõõtudega 150x120cm), mille pealkirjadeks on „Kahtlus“ (pilt 11), „Dilemma“ (pilt 12) ja „Selgus“ (pilt 13).

Pilt 11 – Õlimaal „Kahtlus“ (*Doubt*) 150x120cm Mari Fröhling 2025. Foto Andrus Kannel

Pilt 12 – Õlimaal „Dilemma“ (*Dilemma*) 150x120cm Mari Fröhling 2025. Foto Andrus Kannel

Pilt 13 – Õlimaal „Selgus“ (*Clarity*) 150x120cm Mari Fröhling 2025. Foto Andrus Kannel

KOKKUVÕTE

Käesoleva töö keskmesse asetan küsimuse, millistel viisidel avaldub spetsiesism inimühiskonnas keskendudes inimeste ja teiste loomaliikide vaheliste suhete analüüsile. Rõhuasetus tugineb seisukohal, et kui inimkond loobuks liigisovinistlikust suutmissurve teiste loomade suunal (määraes elusolendite väärtust peamiselt kognitiivse võimekuse alusel), võib see luua palju paremad eeldused lahendamaks võimudünaamikast tulenevaid probleeme inimühiskonna siseselt. Eesmärk on mõtestada, kuidas inimkonna valdava osa, aga ka minu enda uskumused erinevate loomade suhtes on läbi aja kujunenud ning kuidas need uskumused ilmnevad sotsiaalsetes suhetes ja keelekultuuris. Küsimusele vastamiseks käsitlen mõisteid nagu kognitiivne dissonants, interseksionaalne feminism, spetsiesism, suutmissurve, teisestamine, iseväärtus ja veganlus, mis aitavad mõista inimeste valikutest tulenevaid sotsiaalse ebavõrdsuse ilminguid ja seoseid.

Inimeste teadmised ja uskumused teiste loomade kohta on oluline faktor, mis määrab nii ühiskonna eetilised tähendused kui ka ühiselt jagatud (kultuuri)ruumi ja planeedi kestlikkuse. Usun, et vajaminevat kultuuri ja ruumi, mis tagaks väärikuse kõigile, saab luua pilku endasse pöörates ja võimaldades endale hetki, kogemaks iseene väärtust – sünnipärast õigust olemas olla, ilma edasisi tingimusi seadmata. Sama väljendab ka haridus- ja keskkonnapsühholoog Grete Arro rõhutades, kui oluline on eluslooduse kasumivaba väärtustamine, sest kõigil elaval on iseväärtus, mis tuleneb pelgalt olemas olemisest. Seda, mil määral mõjutab inimese suhtumine endasse ja oma vähem privilegeeritud liigikaaslastesse ka teisi loomi ja vastupidi, kirjeldab ka maalikunstnik Sunaura Taylor.

Töös käsitletavate näidete najal, mis sisaldavad kassi ja hai kasutamist kunstiojektidena, dementse vanuri vägistamisjuhtumit, kurtide inimestega mitte arvestamist ja tapamajatöötajate ebainimlikke töötingimusi jne, tõden, et töö sissejuhatuses püstitatud hüpotees on saanud kinnitust – vägivald vähem privilegeeritud inimgruppide suunal on otseses seoses vägivaldaga loomade suunal ja vastupidi.

Maalijana vormistan teemakäsitletuse maaliseeriaks pealkirjaga „Dissonantsi triloogia“. Maalide pealkirjad on „Kahtlus“, „Dilemma“ ja „Selgus“. Seeria fookuses on võimudünaamika tipus olev loom – inimene. Antropotsentristlik lähenemine on minu

teadlik valik, sest kui inimesed tajuvad erinevate rõhumisvormide omavahelist lõimumist, suurendab see arusaama, et ka meie ise pole spetsiesitliku vägivalga mõjust puutumatud. Fotorealistlikus maalilaadis kõrvutan monokroomseid figuure kontrastsete värvipindadega. Dissonantsi edasiandmiseks kasutan kompositsiooni nihestamise võtteid ning lisan vastanduvaid elemente samaaegselt. Maaliseeria on isikunäituse „Jagatud ruum“ temaatiline edasiarendus. Mõlemad maaliseeriad on valminud kasutades vegan-märistusega vesilahustuvad õlivärve ja sünteetilisi pintsleid.

Isikliku kogemuse põhjal näen, et teised loomaliigid on oma haavatavuses ja alandlikkuses mind väga palju õpetanud ja mu enese varjukülgi teadvustada aidanud. Veganiks olemine iseenesest ei vääri auhinda. Tegemist on vaid elementaarse miinimumiga, mida peaaegu kõik heaoluühiskonnas elavad inimesed saavad teha loomade, keskkonna ja inimeste endi heaks. Veganina lihtsalt loobusin võtmast seda, mis tegelikult mulle ei kuulunudki. See teadmine on saanud loomulikuks osaks minu maailmapildist.

Töös tsiteeritud autorid ja allikad osutavad, et teema puudutab mitmeid valdkondi: kesk- ja ühiskonnaeetika, semiootika, sotsioloogia, psühholoogia, filoloogia, meedia, juriidika. Edasiste uurimissuundade võimalustena saab kaaluda küsimust, kuidas haridussüsteemis käsitletakse inimeste ja loomade vahelisi suhteid ning kuidas see mõjutab noorte väärtushinnanguid. Võimalik suund oleks ka loomade kohtlemise ja vaimse tervise seoste uurimine erinevates töövaldkondades, eriti farmides ja tapamajades. Lisaks võib jätkata praktiliste kunstiprojektide arendamist, et avada uusi dialooge liikidevaheliste suhete ja inimühiskonna siseselt ilmnevate dissonantside teemal.

SUMMARY

Cognitive Dissonance in the Case of Speciesism / Painting Series

In this thesis, I focus on the question of how speciesism manifests in human society, with particular emphasis on the analysis of relationships between humans and non-human animals. The central argument is that if humankind would abandon speciesist ableism toward non-human animals (i.e., valuing living beings primarily based on cognitive capacity), it would create better conditions for addressing power dynamics and related problems within human society. The aim of this thesis is to explore how beliefs about various animals – both within the broader human population and in my own worldview have developed over time, and how these beliefs are reflected in human social relationships. To answer this question, I used a qualitative research method and consulted relevant books, scholarly articles, media coverage, as well as examples from visual art and everyday life. One of the key concepts examined is cognitive dissonance as a psychological mechanism that enables speciesism. I also explored concepts such as intersectional feminism, speciesism, ableism, othering, intrinsic value and veganism, all of which help to understand how individual choices impact social inequality.

My hypothesis is, that when non-human animals are treated as objects, this attitude easily extends to any marginalized human group – those with lower cognitive capacity (such as children, the elderly, and people with intellectual disabilities) or those who are different based on characteristics like race, gender identity, or physical ability. Drawing on the principles of intersectional feminism, I examined the challenges faced by marginalized and less privileged groups in society, juxtaposing their treatment with that of animals. I explored commonalities between speciesism and other forms of oppression such as sexism and ableism. Among the less privileged, I also include slaughterhouse workers – individuals whose mentally and physically taxing work involves numbing their empathy toward others. I further asked whether work-related stress and trauma in slaughterhouses could result in violence outside the workplace.

The practical component of this thesis is a painting series titled “*The Trilogy of Dissonance*”. The titles of the paintings are “*Doubt*,” “*Dilemma*,” and “*Clarity*.” The

artistic task to myself was to depict cognitive dissonance as a psychological phenomenon enabling speciesism. The project is influenced by my personal paradigm shift – from a speciesist worldview when other species is believed to exist for human benefit, to veganism, which recognizes that all animals, including humans, have intrinsic value and the right to bodily integrity, regardless of species.

The anthropocentric perspective in these paintings is a conscious decision: although the direct victims of speciesism are other animals, the aim of the thesis is to demonstrate how human perspective and our beliefs about animals also deeply affect humanity. In a photorealistic technique, I juxtapose monochrome human figures with contrasting color fields. To express dissonance, I used compositional shifts and opposite elements simultaneously. The resulting series builds visually and substantively upon my personal exhibition “*Shared Space*” (Tartu Art House, October 11 – November 10, 2024). That earlier series centered on a symbolic dialogue between two female individuals of different species – a woman and a chicken. With this I referred the potential for empathy in human society through self-reflection.

People’s beliefs and knowledge about other animals are crucial in shaping ethical meanings within society, as well as the sustainability of our shared cultural and ecological space. I believe that the kind of culture and space we need for everyone’s dignity can only emerge through introspection – by allowing ourselves to feel our own worth, our inherent right to exist without preconditions. As an Estonian educational and environmental psychologist Grete Arro has pointed out, valuing nature without profit is vital, all living beings have intrinsic value simply by existing, and each has its own role to play – including non-human animals. This idea is echoed by an American artist and activist Sunaura Taylor, who has explored how human self-perception influences our treatment of both marginalized humans and non-human animals. Based on examples discussed in this thesis – including the use of a cat and a shark as art objects, the rape of elderly dementia patients, the ableism toward deaf, and the hazardous working conditions of slaughterhouse employees – I conclude that the initial hypothesis has been confirmed: violence against marginalized human groups is directly linked to violence against all other animals.

From personal experience, I can say that other animal species – in their vulnerability and humility – have taught me a great deal and helped me become aware of my own blind spots. Being vegan is not something that deserves praise; it is simply the basic minimum that almost anyone living in a developed society can do for animals, the environment, and other people. As a vegan, I merely stopped taking what never rightfully belonged to me. This understanding has become a natural part of my worldview.

Potential directions for future research include exploring how the human–animal relationship is addressed in education systems and how that influences young people’s values. Another avenue would be investigating the connection between the treatment of animals and mental health in different occupational fields, especially in farms and slaughterhouses. Additionally, further development of practical art projects could foster new dialogues on interspecies relationships and the dissonances present within human society.

KASUTATUD KIRJANDUS

Aavik, K. (2014). Kriitilised loomauuringud. *Sirp*, 12. detsember. URL (kasutatud aprill 2025) www.sirp.ee/kriitilised-loomauuringud/.

Aavik, K. (2020). Utoopiasari. Loomaõigusi hõlmava interseksionaalse feminismi poole. *Feministeerium*, 27. oktoober. URL (kasutatud aprill 2025) feministeerium.ee/utoopiasari-loomaoigusi-holmava-interseksionaalse-feminismi-poole.

Aavik, K., Taperson, K., Mildeberg, S. (2023). Vegankapitalism ja veganpesu ehk Protesti kaubastamine. *Sirp*, 22. november. URL (kasutatud aprill 2025) www.sirp.ee/vegankapitalism-ja-veganpesu-ehk-protesti-kaubastamine/.

Balcombe, J., tlk Randus, T. (2018). *Mida kala teab: meie veealuste sugulaste siseelu*. Tallinn: Argo.

Bori, F. (režissöör) (2025, 20. jaanuar). *Planted - Donald Watson and the Roots of Veganism* [animatsioon]. Youtube. URL (kasutatud aprill 2025) www.youtube.com/watch?v=p_dtRwa8mUY.

Carnism.org. FAQs – Frequently Asked Questions [WWW] <https://carnism.org/faqs/> (kasutatud mai 2025).

Christopher J. Bryant, C. J., Prosser, A. M. B., Barnett, J. (2022). Going veggie: Identifying and overcoming the social and psychological barriers to veganism. *Appetite*, 169, URL (kasutatud mai 2025) doi.org/10.1016/j.appet.2021.105812.

Cooper, B. (2015). Intersectionality. – In.: Lisa Disch, L., Mary Hawkesworth, M., *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, 6. jaanuar. URL (kasutatud aprill 2025) doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.20.

Dictionary.com. Ableism [WWW] https://www.dictionary.com/browse/ableism#google_vignette (kasutatud mai 2025).

Eesti Entsüklopeedia. Kognitiivne dissonants [WWW] http://entsyklopeedia.ee/artikkel/kognitiivne_dissonants (kasutatud mai 2025).

Eesti Keele Instituut. Sõnaveebi süsteemne sõnaraamat [WWW] <https://arhiiv.eki.ee/dict/sys/> (kasutatud mai 2025).

Eesti Vegan Selts. Kes/mis on vegan? [WWW] <https://vegan.ee/veganlusest/kesmis-on-vegan/> (kasutatud mai 2025).

Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford: Stanford University Press.

Fox, M. (2022). Violence Translating Outside the Slaughterhouse. *New Roots Institute*, 10. veebruar. URL (kasutatud mai 2025) www.newrootsinstitute.org/articles/violence-translating-outside-the-slaughterhouse.

Frühling, M. (2023). Elus loomade kasutamine kunstis – loominguline vabadus või loomade väärkohtlemine? – *Vegan*, nr 35, lk 28-29.

Given, L. M. (2008). *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. New York: SAGE Publications, Inc.

Global Footprint Network. Country Overshoot Days [WWW] <https://overshoot.footprintnetwork.org/newsroom/country-overshoot-days/> (kasutatud mai 2025).

Hellerma, J. (saatejuht). (2023, 20. märts). *Plekktrumm*, 253 [saatesari]. ERR. URL (kasutatud aprill 2025) arhiiv.err.ee/video/vaata/plekktrumm-grete-arro.

Hillemacher, S., Tiemann, I. (2024). Domestic chickens solving mirror-mediated spatial location tasks uncovering their cognitive abilities. *Sci Rep*, 14, 14164. URL (kasutatud mai 2025) doi.org/10.1038/s41598-024-64743-9.

Kreem, J., Leimus, I., Mänd, A., Pöltsam-Jürjo, I. (2022). *Loomad keskaegse Liivimaa ühiskonnas ja kunstis*. Tallinn: TLÜ Kirjastus

Kuusik, A. (2017). Ableism ehk suutmissurve. *Feministeerium*, 10 mai. URL (kasutatud aprill 2025) feministeerium.ee/dictionary/abeism-ehk-suutmissurve/.

Laurits, P. (saatejuht). (2023, 12. mai). *Biotoopia podcast* [taskuhääling]. Youtube. URL (kasutatud aprill 2025) www.youtube.com/watch?v=5ByOHiW-OW8.

Leenaert, T. (2016). Slaughterhouse workers: the meat industry's other victims. *The Vegan Strategist*, 5. august. URL (kasutatud mai 2025) veganstrategist.org/2016/08/05/slaughterhouse-workers-the-meat-industrys-other-victims/.

Liivrand, H. (2002). Teemu Mäki ausad perverssused. *Eesti Ekspress*, 30. jaanuar. URL (kasutatud mai 2025) ekspress.delfi.ee/artikkel/69061641/teemu-maki-ausad-perverssused.

Morville, P. (2024). Animal Personhood. *Intertwined*, 29. august. URL (kasutatud aprill 2025) intertwined.org/animal-personhood/

Mölter, K. (2024). Leonardo DiCaprioga kohtunud kunstnik pani lõuendile naised ja kanad. *Sakala*, 19. oktoober. URL (kasutatud mai 2025) sakala.postimees.ee/8117649/leonardo-dicaprioga-kohtunud-kunstnik-pani-louendile-naised-ja-kanad.

Our World in Data. Food footprints explorer [WWW] <https://ourworldindata.org/explorers/food-footprints> (kasutatud mai 2025).

Porri, A. (2011). Kuidas rääkida Teisest? *Sirp*, 24. november. URL (kasutatud aprill 2025) www.sirp.ee/kuidas-raeakida-teisest/.

Primack, R. P., Kuresoo, R., Sammul, M. (2008). *Sissejuhatatus looduskaitsebioloogiasse*. Tartu: Eesti Loodusfoto.

Riigi Teataja. Asjaõigusseseadus [WWW] <https://www.riigiteataja.ee/akt/28540> (kasutatud mai 2025).

Ritchie, H. (2022). Wild mammals make up only a few percent of the world's mammals. *OurWorldinData*, 15. detsember. URL (kasutatud mai 2025) ourworldindata.org/wild-mammals-birds-biomass.

Rose, M. (2010). Why We Love Dogs, Eat Pigs, and Wear Cows. *Encyclopedia Britannica*, 8. november. URL (kasutatud aprill 2025) explore.britannica.com/explore/savingearth/interview-dr-melanie-joy-on-why-we-love-dogs-eat-pigs-and-wear-cows.

Ruus, A. (saatejuht). (2024, 10. oktoober). *Delta* [saatesari]. ERR. URL (kasutatud mai 2025) klassikaraadio.err.ee/1609472307/delta-10-oktoobril-luulepromm-etnokulp-kust-saad-mari-fruhling/.

Ryder, R. D. (2010). Speciesism Again: the original leaflet. *Critical Society*, nr 2. URL (kasutatud mai 2025) www.criticalsocietyjournal.org.uk/Archives_files/1.%20Speciesism%20Again.pdf.

Salm, E. (2024). Eliis Salm: viie kõige rohkem tarbiva riigi hulka! *Trialoog*, 18. märts. URL (kasutatud aprill 2025) trialoog.taltech.ee/eliis-salm-viie-koige-rohkem-tarbiva-riigi-hulka/.

Salmen, A., Dhont, K. (2023). Aimalizing women and feminizing (vegan) men: The psychological intersections of sexism, speciesism, meat, and masculinity. *Social and Personality Psychology Compass*, 17(2), e12717. URL (kasutatud mai 2025) doi.org/10.1111/spc3.12717.

Sauga-Tilk, L. (2023). *Spetsiesistliku keelekasutuse avaldumisvormid ajakirjanduses* [bakalaureusetöö]. Tartu Ülikooli semiootika osakond. Tartu.

Schtulberg, E. L. (2024). How do we use the Earth's land? *Datawrapper*, 16. mai. URL (kasutatud mai 2025) www.datawrapper.de/blog/land-use-animal-agriculture.

Sepp, T. (2024). *Inimtekkeliste keskkonnamuutuste mõju loomade tervisele ja selle leevendamise võimalused* [inauguratsiooniloeng]. Tartu Ülikool, 22. oktoober. URL (kasutatud aprill 2025) <https://uttv.ee/naita?id=36033>.

Shahbandeh, M. (2025). Global number of chickens 1990-2023. *Statista*, 6. veebruar. URL (kasutatud aprill 2025) www.statista.com/statistics/263962/number-of-chickens-worldwide-since-1990.

Singer, P., tlk Garbuz, M. (2021). *Loomade vabastamine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Soikmets, T. (2022). Mitu pilguheitu pilgule kui asitõendile. *Sirp*, 9. detsember. URL (kasutatud aprill 2025) www.sirp.ee/mitu-pilguheitu-pildile-kui-asitoendile/.

Susi, M. (2025). Inimõiguste professor Pihlakodu juhtumist: küsimust põhiõiguste rikkumisest varjutatakse õiguslike detailidega. *Eesti Päevaleht*, 12. aprill. URL (kasutatud aprill 2025) epl.delfi.ee/artikkel/120370122/inimoiguste-professor-pihlakodu-juhtumist-kusimust-pohioiguste-rikkumisest-varjutatakse-oiguslike-detailidega.

Taperson, K. (2020). Kas tunned suutmissurvet? *Sirp*, 7. veebruar, URL (kasutatud mai 2025) www.sirp.ee/kas-tunned-suutmissurvet/.

Taylor, S. (2017). *Beasts of Burden: Animal and Disability Liberation*. New York: The New Press

The Vegan Society. History of The Vegan Society [WWW] <https://www.vegansociety.com/about-us/history> (kasutatud mai 2025).

Thorpe, V. (2008). Top critic lashes out at Hirst's 'tacky' art. *The Guardian*, 7. september. URL (kasutatud mai 2025) www.theguardian.com/artanddesign/2008/sep/07/damienhirst.art.

Vainküla, K., Jänese, K. (2025). Pihlakodu pääseb puhtalt. Uurimine näitas, et vägistamine ei teinud dementsetele naistele halba. *Eesti Ekspress*, 9. aprill. URL (kasutatud aprill 2025) ekspress.delfi.ee/artikkel/120368572/pihlakodu-paaseb-puhtalt-uurimine-naitas-et-vagistamine-ei-teinud-dementsetele-naistele-halba.

Valme, V. (2002). Tapetud kass ei maksa kätte. *Postimees*, 19. märts. URL (kasutatud mai 2025) kultuur.postimees.ee/1928109/tapetud-kass-ei-maksa-katte.

Viilup, K. (2025). Kaarel Tarand: praegused probleemid ühiskonnas on suuresti minu põlvkonna tegemata töö. *Kultuur.err.ee*, 23. veebruar. URL (kasutatud aprill 2025) kultuur.err.ee/1609612697/kaarel-tarand-praegused-probleemid-uhiskonnas-on-suuresti-minu-polvkonna-tegemata-too.

Warhol, A. (1975). *The Philosophy of Andy Warhol (From A to B & Back Again)*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

LISAD

Lisa 1. Näituse „Jagatud ruum“ vaated

Pilt 14 – Isikunäitus „Jagatud ruum“ Tartu Kunstimaja väike saal. Foto Kaimar Tauri Tamm

Pilt 15 – Isikunäitus „Jagatud ruum“ Tartu Kunstimaja väike saal. Foto Kaimar Tauri Tamm

Lisa 1. Näituse „Jagatud ruum“ vaated

Pilt 16 – Isikunäitus „Jagatud ruum“ Tartu Kunstimaja väike saal. Foto Kaimar Tauri Tamm

Pilt 17 – Isikunäitus „Jagatud ruum“ Tartu Kunstimaja väike saal. Foto Kaimar Tauri Tamm